

С.В. Терський

Інститут гуманітарних та соціальних наук
Національного університету “Львівська політехніка”

ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВОЛИНСЬКОГО МІСТА ПЕРЕМИЛЯ

© Терський С.В., 2007

Досліджено особливості середньовічного військово-стратегічного комплексу південно-волинського міста Перемиля. На тлі військово-політичної історії та стратегічного розташування міста у світлі археологічних досліджень проаналізовано середньовічне озброєння його гарнізону. Подано характеристику найважливіших пам'яток його військової історії, більшість з яких ще належить поглиблено вивчати.

The process to accumulate of knowledge about medieval military complex and weapons also thanks to archaeologist investigations of the Peremyl in this article has been investigated. All this generalizations of the main monuments of the Peremyl's military history has been investigations.

Важливою проблемою військової історії є формування військово-стратегічних комплексів окремих земель-князівств Русі-України. Їх структурними частинами були військово-стратегічні комплекси княжих центрів. Характеристика військово-стратегічних комплексів доби середньовіччя є багатопланою, оскільки вона включає в себе організаційно-тактичну діяльність воєвод, формування фортифікаційної мережі та стан озброєності. Усі ці питання різною мірою намагалися вирішувати в межах широких хронологічних періодів та окремих держав. Успіхи археологічних досліджень останніх десятиліть дають змогу розглянути згадані наукові проблеми у межах окремих князівських уділів.

Одним із таких важливих удільних столів Волинського князівства був Перемиль, розташований на важливому стратегічному шляху з Києва у Західну Європу. До переходу на початку XVI ст. у приватні руки був центром князівської волості у верхів'ях р. Стир [19, с. 34, 43].

Джерельною базою вивчення поряд із писемними пам'ятками виступають дані археології. Княже місто Перемиль серед міських центрів волинської землі є порівняно добре дослідженим. Протягом 1963–1964 рр. львівським археологом О.О. Ратичем та у 1985–1986 рр. В.С. Шеломянцевим-Терським за участю автора статті, а також у 1995 р. М.М. Кучінком тут проводилися археологічні розкопки, якими досліджено 660 м² площі на дитинці та 40 м² на посаді в ур. Задуб'я. Окрім того, автором протягом 1987–2006 рр. було проведено суцільне археологічне обстеження території Перемиля та його околиць, які дали змогу окреслити межі міської території, етапи її заселення та територіальну структуру міста.

Необхідно зауважити, що результати проведених досліджень, за невеликим винятком [23, с. 17, 28–30; 41], практично не відображені у науковій літературі. Тому пропонується робота є першою спробою подати одну з важливих сторін життя цього маловідомого волинського міста за даними власних досліджень та архівних звітів попередників.

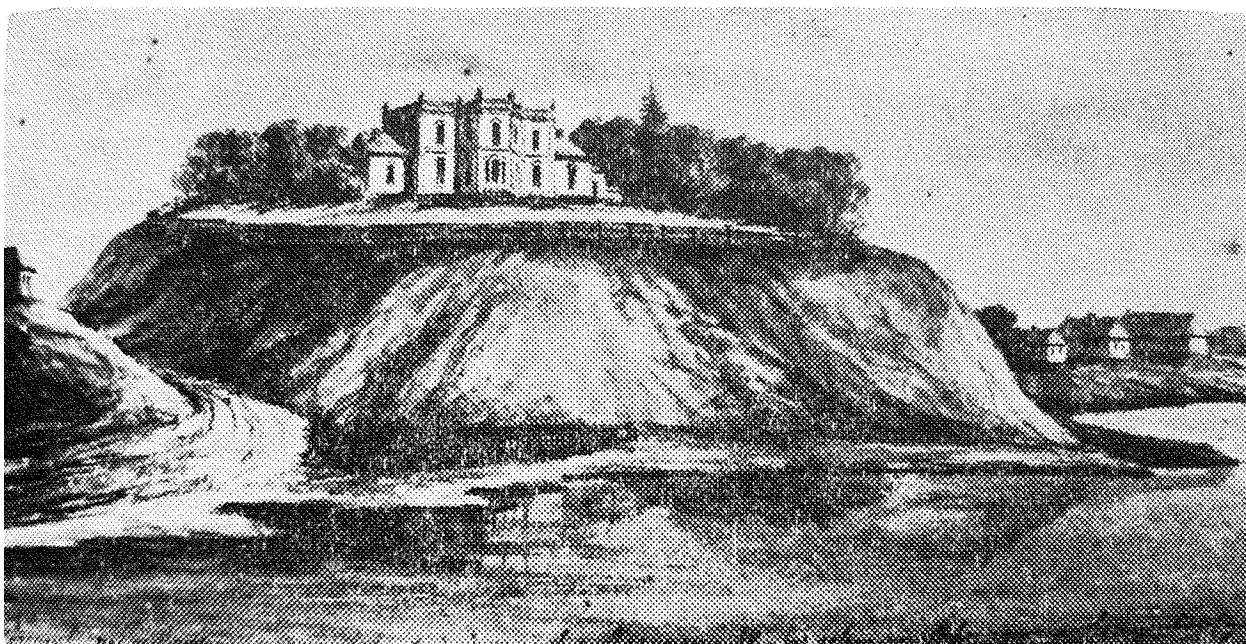
Письмові джерела, насамперед давньоукраїнські літописи, дають чимало матеріалу для характеристики військового значення Перемиля. Вже у другій половині XI ст. тут було споруджено князівський замок [42], про що свідчить і перша згадка про нього в літописі. У 1097 р. [у першій половині лютого за Л. Махновцем: 2, с. 151] володимиро-волинський князь Давид Ігоревич пропонував осліпленому теребовлянському князю Васильку на вибір Перемиль з іншими південно-волинськими князівськими волостями: Всеволожем та Шеполем. Цим містам підлягала велика сільська округа, адже Давид Ігоревич пропонував Перемиль Василькові в обмін на Теребовлю!

Військово-стратегічне значення місто набуло не в останню чергу через своє вигідне розташування на перехресті шляхів Київ–Шумськ–Володимир та Терехівля–Володимир [39]. Після остаточного розподілу підвладних Володимир-Волинському західних земель Київської держави, ця волость опинилася поряд з галицько-волинським кордоном. На це вказує повідомлення літопису з початку осені 1196 р. про конфлікт між Романом Мстиславовичем та київським князем Рюриком Ростиславовичем [2, с. 361; ПСРЛ. – Т. 2. – 1908, с. 698]. Внаслідок цього протистояння війська галицького князя Володимира Ярославовича та Мстислава Удатного “попалили волость Романову довкола города Перемиля”. Волость, яка розташовувалась на важливому торговельному шляху та в центрі плодючих земель, була непоганим плацдармом в околиці Володимира. Тому навесні 1214 р. малолітні князі Данило та Василько з допомогою польського князя Лєська Білого відібрали Перемиль у свого суперника – белзького князя Олександра Всеволодовича, “на Володимир поглядаючи” [2, с. 374].

У 1225 р. в Перемилі, який на той час, судячи з подій, мав би бути визнаною резиденцією Романовичів, галицький князь Мстислав Удатний заключив мир з Данилом і Васильком [2, с. 382].

Невдовзі, коли Данило та Василько повернули собі значнішу частину батькової спадщини, у 1228 р. перемильську волость було уступлено князю Ярославу Інгваровичу, взамін відібраного Луцька [2, с. 384]. Очевидно, тут бунтівний князь перебував під пильним наглядом вірних Романовичам замкових слуг.

У серпні–вересні 1233 р. під стінами міста опинилися угорські полки на чолі з королевичем Андрієм. Вони прагнули захопити цю порубіжну фортецю. Проте природний фактор – р. Стир, з її болотистою долиною – стали серйозною перешкодою. Сутичка за міст між воїнами князя Рюрика Ростиславовича та Данила, з одного боку, та угорцями, – з другого, не дала для останніх результату (пам’ять про ворожі маневри, очевидно, береже назва с. Угринів в сучасному Горохівському р-ні за 11 км північніше Перемиля). Угорському загону довелося піти ні з чим. Обійшовши Перемиль з півночі, поверталися угри до Галича через Бужеськ [2, с. 390].

*Рис. 1. Палац Петрушевських на Панській горі у Перемилі. 2-га половина XIX ст.
Акварель (за О. Цинкаловським)*

А восени 1287 р. це надстирянське місто зустрічало численні татарські загопи золотоординського хана Телебуги. Тут, біля Перемиля, на річці Липі хана зустрічав з дарами володимирський князь Володимир Василькович [2, с. 435]. Метою походу було реально підтвердити залежність ГВД від Золотої Орди.

Отже, протягом 1097–1287 рр. руські літописи сім разів повідомляють про події, пов'язані з містом: зміну князів на волинських “столах”, перебіг міжусобних війн. Усі ці повідомлення, хоча в них практично відсутні будь-які дані щодо топографії міста та його укріплень, вказують на важливість Перемильської фортеці.

Важливою складовою військового значення Переміля є його фортифікації. Ядром топографічної структури княжого Переміля, як і інших давньоукраїнських міст, був дитинець, що знаходився на пагорбі лівого берега р. Стир при впадінні в неї невеликої притоки в ур. Панська гора (рис. 1). Археологічний матеріал, зібраний на дитинці, свідчить про заселення його території ще в Х ст. [33, с. 146]. У XI ст. було прокопано чи поглиблено рів з напільної частини, а також насипано вал по периметру площадки городища [42]. Схили пагорба ескарповані, внаслідок чого утворилося два майданчики: із заходу та сходу (рис. 2).

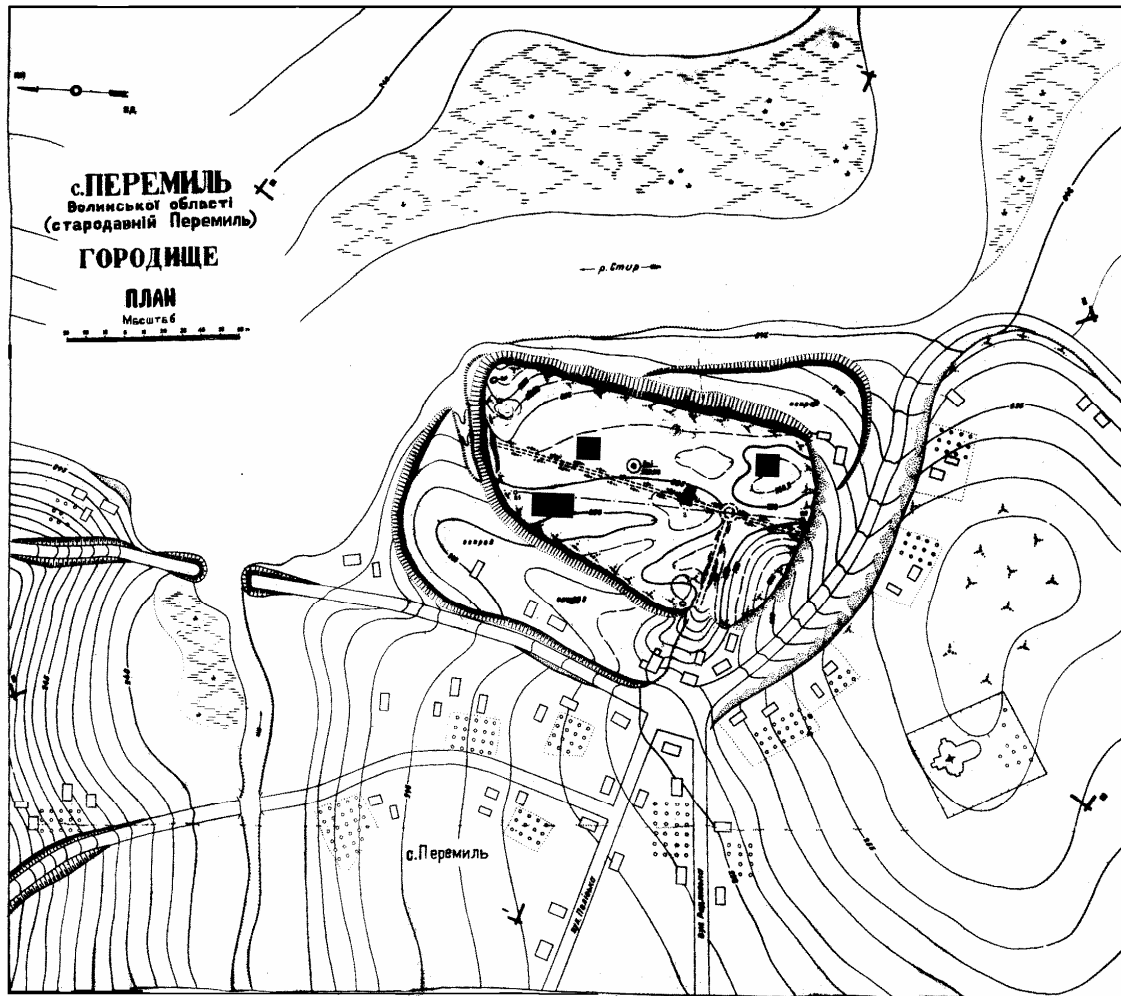

Рис. 2. Перемиль. Розташування розкопів 1963–1964 рр. (за О.О. Ратичем)

Площа князівського замку – 1,1 га, а відсоток вивченої площі – 0,05.

Саме розташування Переміля поряд з мостом через широку болотисту заплаву р. Стир робило його ключовим пунктом на цій ділянці трансконтинентального шляху. Його центральна частина з головним посадом та дитинцем була відмежована з півдня та півночі двома притоками р. Стир, а із сходу прилягала до лівого берега р. Стир. Дерев'яно-земляні укріплення окольного города, що мали б захищати територію між притоками із заходу, тобто з напільного боку, не збереглися. Очевидці згадували в самому Перемилі та в його околицях про велику кількість насипів курганів та валів [32, с. 1062, 47].

Дорога з Крем'янця через Перемиль та Липу і далі до Володимира проходила через посад поряд із замком і далі по дамбі, яку було насипано за 80 м від р. Стир паралельно до її русла. Утворений дамбою ставок служив додатковим захистом центрального посаду з північного заходу.

Оснoву територіальної структури міста становив план, викреслений, очевидно, ще першими будівниками твердині в XI ст., в період так званого окняжіння території Волині. Саме тоді було прокопано глибокий рів, що відокремив Замок від решти плато, ескарповано його схили. Укріплення Окольного міста зводилися поступово, в процесі розвитку міста. Швидкому розвитку міста сприяло густе заселення долини р. Стир протягом усього I тис. н. е. [6, с.12]. Розвідками автора встановлено заселення усїєї міської території вже у X–XI ст. [6, с.13].

Реконструювати мережу давніх укріплень Окольного города допомагає локалізація усїх його складових частин. Громадсько-політичним центром Окольного города була церква Св. Покрови Богородиці. Можлива її фундація Вітовтом у 1430 р., разом з наданням Магдебурзького права [цього ж імені храм був ним відбудований у Лучеську: 40, с. 80]. Теперішня будівля дерев'яного храму, зведеного у 1800 р. [12, с. 154], ймовірно, фіксує центральну частину посаду Перемиля, куди сходилися дороги зусібіч.

Центром південної частини посаду була неіснуюча тепер церква, довкола якої було велике кладовище з підплитовими похованнями (знаходилося на місці діючого дотепер). Минаючи посадські укріплення південного передмістя, головна дорога, що вела з церковного пагорба на міст через р. Стир, проходила не при березі, а за 100–150 м від берега, де зараз проходить польова дорога, край городів-присадибних ділянок. Вздовж дороги витягнулася неукріплена частина південного передмістя площею 12 га. Князівська церква стояла, мабуть, і на дитинці-замку, про що нагадувала каплиця, яка у 20–30-х рр. XX ст. стояла також на городищі в ур. Панська гора. Північний посад в ур. Задуб'я, ймовірно, теж мав свій храм (1985 р. знайдено плитки підлоги) та укріплення, слідом яких був ескарпований прирічковий схил. Дерев'яна церква Різдва Богородиці збудована у 1785 р. [12, с. 154].

Відомою є роль монастирів у системі оборони міст. Первісні монастирі, які існували в окрузі Перемиля у ранньому середньовіччі [34], не набули визначного статусу за нової доби, тому даних про них не збереглося.

Монастир Йоана Кушника знаходився за 2 км південніше від міста на березі р. Стир в сучасному урочищі Монастирище посеред лісу Дубина, обстеженому автором у 1990 р. Згадується у документах протягом 1511–1627 рр. [11]. Як укріплений пункт, він міг прикривати підступи до мосту з півдня.

Посереднім свідченням про особливе військове значення Перемильської фортеці є найбільший комплекс військового спорядження серед зібраних сьогодні пам'яток Південної Волині. Переважна більшість предметів озброєння та спорядження дружинника походить з дитинця літописного Перемиля (табл. 1). Речовий матеріал свідчить про те, що поряд з князівськими дружинниками у XI–XIII ст., на території дитинця проживали також вотчинні ремісники: гончарі, теслярі, ковалі та ювеліри [43].

Знахідки дружинного спорядження на дитинці Перемиля

№ з/п	Назва пам'ятки	Кількість предметів по роках виявлення			
		1963	1964	1985	1995
1	Вістря стріл	5	11	3	1
2	Вістря арбалетні (болти)	10	17		1
3	Деталі сагайдака – петлі, кістяні накладки	3	3	—	—
4	Фрагменти кольчуги	—	1	—	—
5	Вістря сулиць, списів, пік	—	1	—	1
6	Сокири бойові	2	—	—	—
7	Кистені	—	—	1	—
8	Остроги	7	4	1	1
9	Псалії	—	1	—	—
10	Вудила	2	2	—	—
11	Пряжки, кільця та інші частини кінської зброї	9	6	—	1
12	Кінські пута	2	—	—	—
13	Підкови кінські	4	2	—	—

З цієї точки зору, виявлені на дитинці споруди XI–XIV ст., слід трактувати, як належні вищепереліченим категоріям людей. Оскільки стратиграфія та археологічно вивчені споруди Перемиля детально не розглядалися у науковій літературі, виникає необхідність коротко зупинитися на цьому питанні.

В результаті робіт 1963–1964 та 1985 рр. на дитинці було досліджено три житла XI ст., чотири – XII–XIII ст. (можливо, включно з другою половиною XIII ст.) та залишки восьми наземних жител у вигляді завалів глини, а також одинадцять глиняних печей, частина яких належала, очевидно, відкритим спорудам, і три господарські ями поза спорудами. Споруди XI–XIII ст. знаходилися у передматериковому культурному шарі або ж безпосередньо на материку, що утруднює хронологічне розчленування їх, а також віднесення великої кількості стовпових ям, печей чи господарських ям до тієї чи іншої споруди. Усього виділено три горизонти забудови.

Споруди пізнішого часу у 1963–1964 рр. в належний спосіб не фіксувались. Особливу складність являє собою фіксація решток споруд XVI–XIX ст., оскільки вони залягали в напластуваннях на глибині 1,0–1,5 м, насичених будівельним сміттям по кам'яних об'єктах.

Переважає більшість предметів, зібраних на дитинці, не походить із добре датованих так званих закритих комплексів. Окрім того, датування, запропоноване О. Ратичем у звітах про розкопки майже півстоліття тому, часто не відповідає сучасним уявленням про хронологію Княжої доби. Тому на сьогоднішньому етапі дослідження Перемиля більшість предметів озброєння та спорядження дружинника доводиться датувати сумарно у межах побутування тих чи інших категорій пам'яток.

Так, наприклад, в заповненні житла № 1 (за О. Ратичем), яке існувало в XI ст., зібрано предмети, що датуються XIII–XIV ст. (остроги, арбалетні вістря, денця із знаками Рюриковичів тощо). Вони могли потрапити сюди пізніше, під час існування наземної прямокутної споруди 5,5x4,8 м, від якої збереглися три стовпові ями, котлован та погано збережена глиняна піч (№ 3) видовжено-овальної форми з розміром череня 1x1,6 м, побудована на материку в північному куті на глибині 2,0 м від сучасної поверхні. У південно-східній частині цієї споруди теж на материку були збудовані ще дві печі: № 1 мала форму перевернутого конуса з діаметром основи 1,40 заввишки 0,5 м. Корпус печі зліплений зі світло-жовтої глини, принесеної зі сторони.

Детальніше зупинимося на характеристиці споруди 5, де виявлено найбільшу кількість предметів озброєння. Вона належала до заглиблених жител прямокутної форми розміром 2,8x2,3 м, орієнтована стосовно сторін світу аналогічно до інших жител на дитинці. Її котлован був заглиблений більше ніж на 0,7 м. Стіни та дах цієї споруди були покриті, очевидно, значною кількістю глини, завал якої залягав на рівні давньої поверхні в діаметрі до 3–4 м навколо житла 5. У цьому завалі глини були виявлені сліди трьох стовпів, що стояли на віддалі 0,6–0,9 від котловану.

Долівка житла була рівною, покритою дерев'яним настилом, від якого збереглися темно-коричневі прошарки зотлілого дерева. Піч була споруджена в західному куті: від неї зберігся завал глини та попелу, перемішаного з піском.

Житло існувало, очевидно, протягом XIII ст., оскільки нижче від його долівки зібрано чималу кількість кераміки з валикоподібним завершенням, а під завалом стін – кераміки з гранчастим завершенням та ангобованої [4, с. 22]. В заповненні житла, поряд з арбалетними вістрями стріл, знайдено два фрагменти скляних браслетів, денце горщика з князівським гербом-тризубцем та інші предмети, характерні для першої половини XIII ст.

Поряд зі спорудами чисто житлового призначення перший горизонт на дитинці включав також житла-майстерні. Одна з них, пов'язана з залізообробленням, досліджена у 1985 р. при північному куті дитинця [5, с. 18–19]. Місцеве залізобробне виробництво, яке існувало на дитинці вже з перших століть існування замку, обслуговувало передусім потреби княжої дружини. Залізо використовували для виготовлення усіх основних предметів дружинного спорядження. Тому залізообробний центр літописного Перемиля повинен був працювати дуже інтенсивно і в подальші століття. Технологічно пов'язане з залізобробним ремеслом було ковальство. Ковальське ремесло репрезентоване у Перемилі відповідним інструментарієм. На дитинці знайдено пробійник.

Окрім залізообробного, на дитинці княжого Перемиля засвідчено також розвиток косторізного ремесла. Зібрано велику кількість відходів та напівфабрикатів. Серед виробів з кістки,

які широко побутували серед дружинного спорядження IX–XIV ст., були вістря стріл, деталі сагайдака, окремі елементи спорядження вершника і коня.

Місто з перших років своєї історії відігравало роль важливого укріпленого пункту для певного військового гарнізону. Тому природно, що тут помітна присутність предметів озброєння та спорядження вершника і коня серед знахідок з археологічних розкопок Перемиля. Найчисленнішими знахідками є вістря стріл.

Вістря стріл зібрані переважно там, де були укріплення: на дитинці. Їх розділяють за призначенням: на вістря мисливське та вістря військове. Однозначно мисливський характер мають кістяні вістря (рис. 3: 18). За характером поєднання з древком вістря поділяються на втульчасті та черенкові. Втульчастих двошпичних вістрь знайдено три екземпляри (рис. 3: 7, 8, 14). Цей тип притаманний саме для західних земель Русі [25, с. 56]. Він зустрічається під час розкопок на волинських городищах Білів (Пересопниця), Грабів біля Ковеля та Тоболи на р. Стохід, міст Пінська, Берестя, Плісеська, Звенигорода, Галича, в околицях Теревовлі та Перемишля [24, с. 220; 38, с.65] та на ще більш як 20 поселеннях VIII–XIII ст. на території давньої Галицько-Волинської держави.

Серед черешкових вістрь переважають бронебійні та ромбоподібні (6 шт.: рис. 3: 9; 4: 19–22, 23–28), які М.П. Кучера [20, с. 39, рис. 14: 3] датував на Плісеському городищі IX–XI ст. Зібрано також 2 шт. листоподібних вістрь (рис. 3: 11; 4: 23), аналогічні до знайдених в с. Сокільці на Південному Бузі, які М.П. Кучера [21, с. 208] датує XIV–XV ст.

З поширенням в середині XIII ст. нових типів озброєння – арбалета та монгольського лука, з'являються відповідні їм вістря, зокрема, арбалетних болтів, які застосовували проти важкоозброєних воїнів. Зібрано 28 штук арбалетних болтів (рис. 3: 1–6, 10, 12–13, 16, 17; 4: 1–14, 16–18). У XIV ст. втулкові болти витісняють черешкові [18, с. 29]. Їх аналогії відомі з Лучеська, Берестя, Черська, Сокільця на Південному Бузі [40, рис. 154; 24, с. 222–223, рис. 150; 46, гус. 88; 9, рис. 3]. Втулкові чотиригранні наконечники стріли (рис. 3: 16, 17), характерні для західних регіонів Русі [25, с. 55, 163], мають аналогію у багатому кварталі середмістя Лучеська у шарі XIV ст. Численні також кістяні фрагменти накладок лука та сагайдака (рис. 3: 19–24).

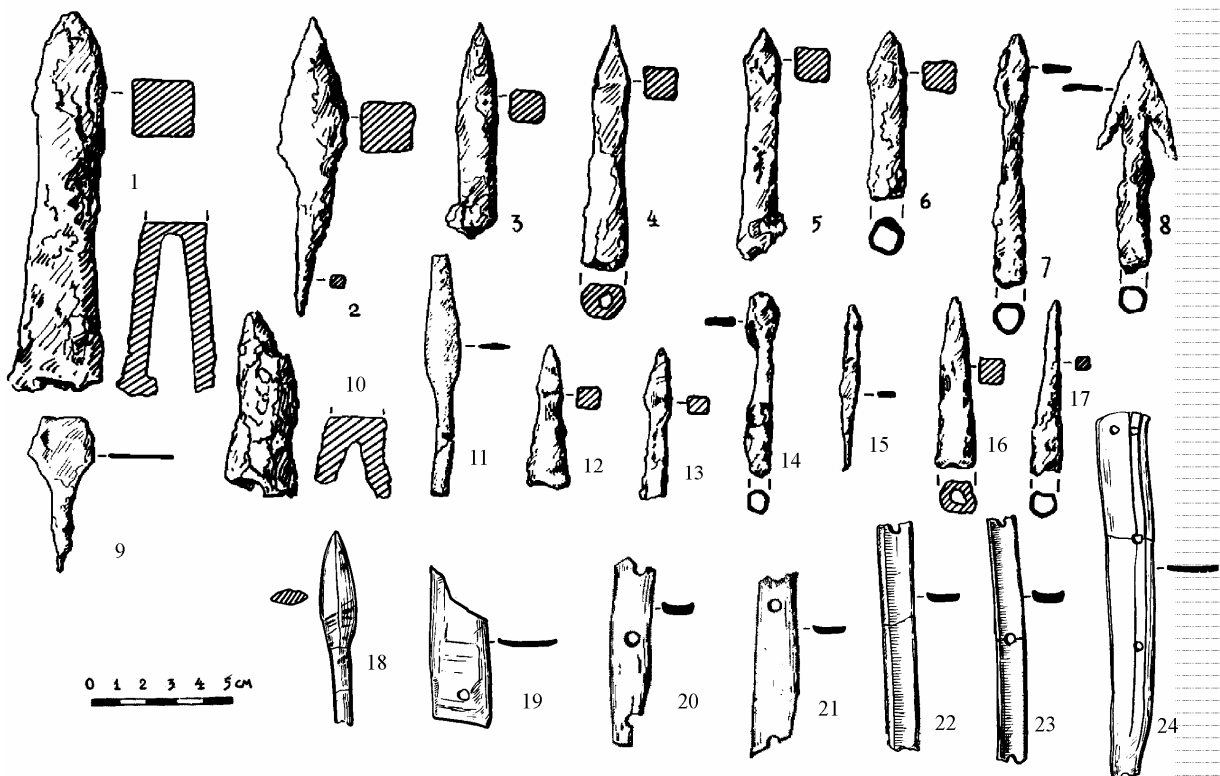

Рис. 3. Перемиль. Вістря стріл та деталі налуччя і сагайдака:
1–10, 12–17 – залізо; 11 – бронза; 18–24 – кістка

Піки – різновид списа кіннотника – відрізнялися формою пера – чотирикутною (рис. 3: 15). Зібрано дві піки [22, рис. 15: 7]. Подібне спорядження широко побутувало на Волині та суміжних з нею територіях [14, рис. 39].

До зброї ударної дії належить 14-гранний залізний кистень, виявлений на Окольному городі (рис. 4: 30). Найближчі аналогії до нього походять із Сокільця на Південному Бузі [9, рис. 3: 35]. Його прототипи відомі у старожитностях Біляра на Волзі.

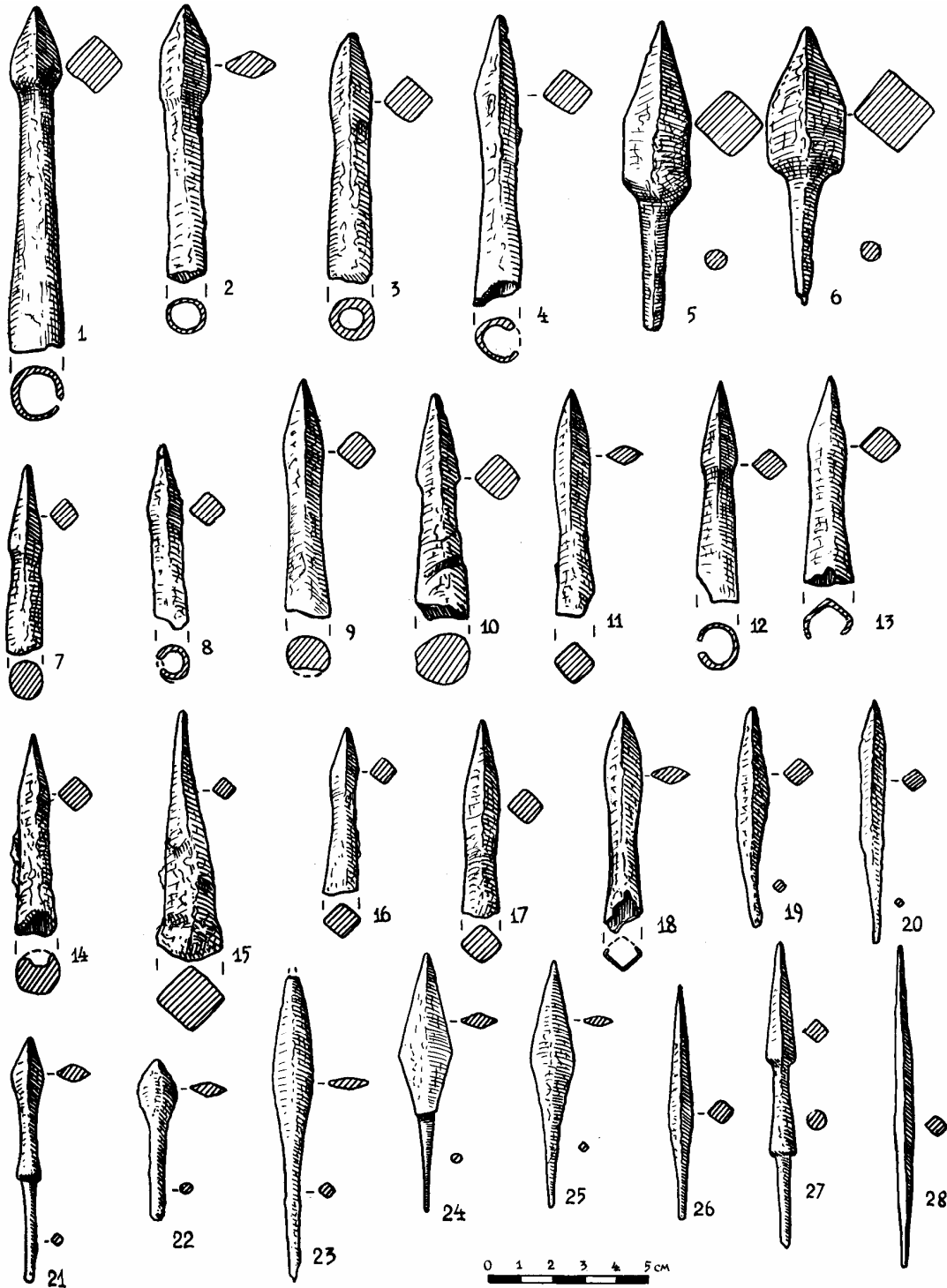

Рис. 4. Перемиль. Вістря стріл (за О.О. Ратичем)

На посаді Гумнище у XIX ст. [13, с. 171] знайдено бронзову булаву (IV типу за А.М. Кірпічниковим [16, с. 132–133]: 4 великих центральних шипів та вісім малих, без декоративних обводок), що зберігається у НМІУ у Києві.

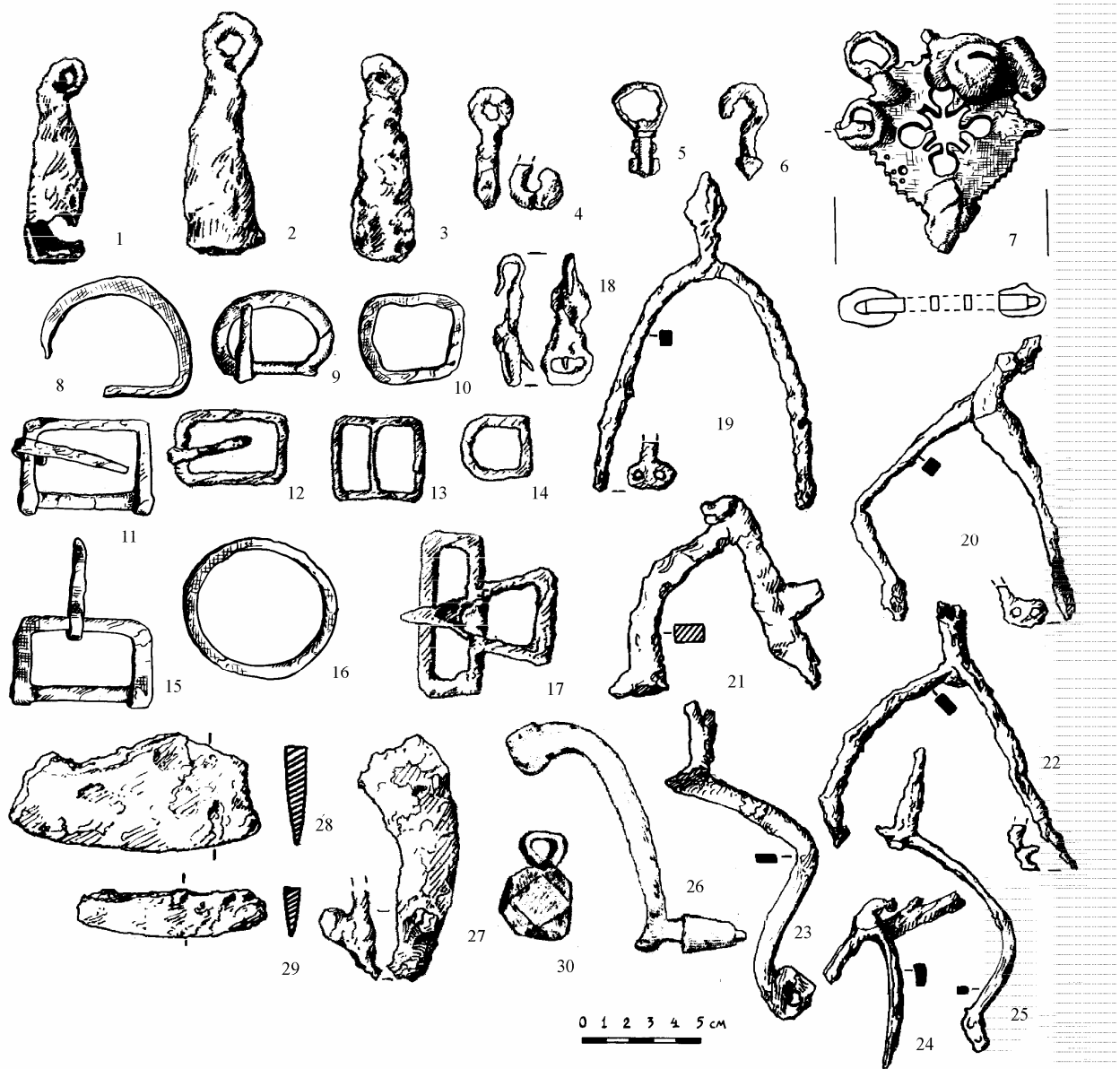

Рис. 5. Перемиськ. Залізні предмети спорядження вершника та коня: 1–3 – фрагменти вудил; 4–6 – гачки; 7 – оздоба кінської збруї; 8–17 – пряжки кінського спорядження; 18 – пряжка ременя остроги XV–XVI ст.; 19–26 – остроги; 27 – уламок підкови; 28, 29 – обламні леза сокир; 30 – кистень (за О.О. Ратичем та В.С. Шеломенцевим-Терським)

Поширення вогнепальної артилерії у Перемислі відбулося, мабуть, у першій половині XV ст. Про це свідчить виявлене у середньовічних напластуваннях дитинця кам'яне ядро діаметром 10 см [3, с. 17, табл. 3: 4]. Із предметів захисного обладунку на дитинці знайдено шматок кольчуги (рис. 6: 17).

Знахідки спорядження вершника та верхового коня є характерною ознакою дружинних поселень. Найчастіше трапляються знахідки ланок вудил, а також металеві кільця, що могли використовуватися в кінській збруї, та підпружні пряжки прямокутної та напівкільцевої форми.

Вудила відносяться до трьох типів. Перший тип з двома отворами на кінці, представлений лише фрагментом (рис. 6: 10). Більш поширеним був четвертий тип (рис. 6: 19). Пустотілі всередині вудила, не відмічені свого часу А. Кірпічниковим, зустрічаються досить часто: у Пліснеську,

Лучеську, Сяноку зокрема [40, с. 182]. Досить рідкісною є знахідка залізного псалія, який використовувався з вудилами першого типу (рис. 6: 18). Найближчою його аналогією є знахідка в кургані № 2 другої половини X ст. у Шестовиці [17, рис. 5, 4]. Цінним фрагментом парадної, очевидно князівської, зброї є кістяна оздоба з прорізаним хрестом, до якої кріпились дзвіночки (рис. 5: 7). Присутність хрестоподібних мотивів в дружинному спорядженні, зокрема в облаштуванні князівської зброї, є характерною [27, с. 185–187].

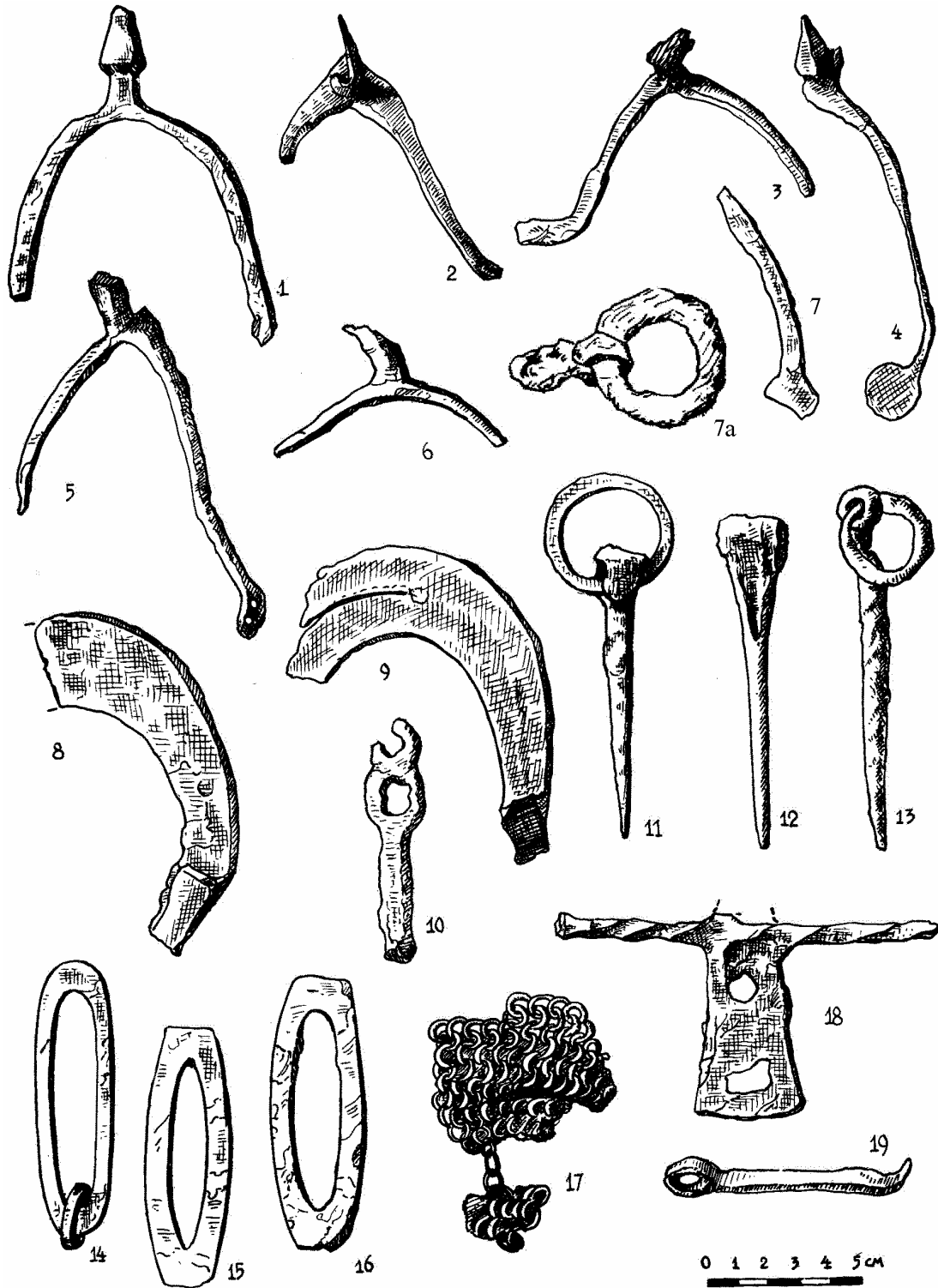

Рис. 6. Предмети спорядження дружинників: 1–7 – остроги; 7а, 10, 19 – вудила; 8, 9 – кінські підкови; 11, 13 – вилки, застібки; 14–16 – кресала; 17 – шматок кольчуги; 12 – псалій (за О.О. Ратичем)

Частиною недоуздка вважаються вертлюги, що склалися з двох напівкілець, що вільно обертаються (рис. 5: 6). Використання вертлюга перешкоджало перекручуванню ременів і тим самим забезпечувало спокійне випасання коня [17, с. 79, рис. 46]. Подібні знахідки походять з Шепетівського городища, Браслава, Новогрудка [9, рис. 6: 11].

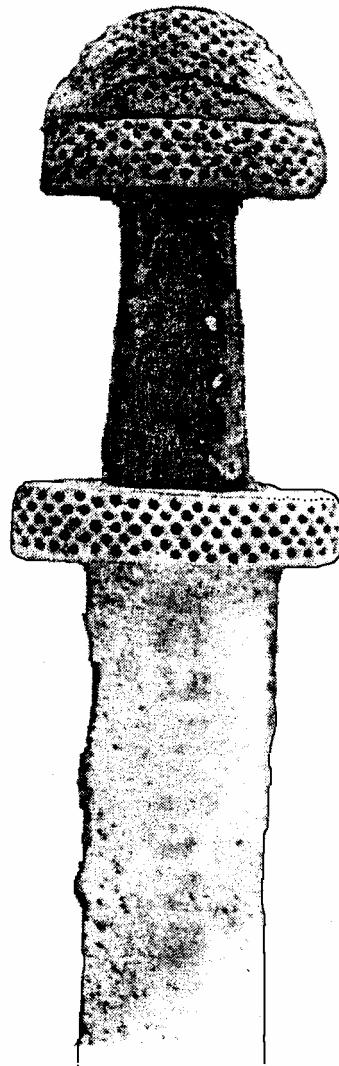

Рис. 7. Меч X ст. з околиць Перемиля

Остроги зібрані переважно на дитинці: 13 цілих і фрагментовані (рис. 5: 19–24; 6: 1–7). XII – першою половиною XIII ст. датуються 4 екземпляри із шипами різної форми. Повністю збережена острога з розкопок на дитинці, аналогічна до Райковецьких, які А.М. Кірпічников датував XII–XIII ст.: шип чотиригранний в перетині – висота 2 см, на округлій в перетині шийці. Острога із зіркою з розкопок 1995 р. [22, рис. 19: 5] має аналогії у датованих XIV ст. екземплярах в Лучеську та Володимирі [36, с. 65; 40, рис. 157, 3]. Носіння острог було прерогативою князівських дружинників. Кінські підкови зібрані на багатьох житлово-господарських об'єктах XII–XIV ст. (рис. 5: 27; 6: 8, 9).

До предметів спорядження дружинника – похідних вилок – інколи відносять стрижні з рухомим кільцем (рис. 6: 11, 13). Проте польський археолог К. Ваховський зауважив, що залежно від технології виготовлення змінювалась їхня функція. Вони могли слугувати як застібки до одягу (у цьому випадку з'єднуючись ланцюжками, вони могли підтримувати краї плаща або довгої жіночої безрукавки), знаряддя для письма, похідні знаряддя [48, s. 446–454]. Подібні предмети відомі також з Володимира, Луцька, Пересопниці, Дорогобужа, Шумська, Новогрудка, Ростиславля та багатьох інших міст Русі [44, tabl. 27: 6; 37, с. 656, рис. 5: 9; 40, рис. 132: 3; 38, рис. 20: 1]. Шпильки з кільцеподібними

рухомими головками відомі також у Західній Європі [45]. Вироби цього типу раніше датували XII–XIII ст. [10, с. 115], проте подібна знахідка 1999 р. у Володимирі у комплексі середини XIV ст. дає змогу розтягнути їх побутування на увесь період пізнього середньовіччя.

Отже, предмети озброєння дають чимало матеріалу для характеристики стану спорядження місцевої дружини в різні періоди існування фортеці. Скандинавський вплив на військову справу у Перемилі безпосередньо непомітний. На дитинці не знайдено типових ланцетоподібних вістрів стріл. Проте у пізніші часи, коли значення міста на переправі значно зросло, озброєння місцевого гарнізону стає чисельнішим та багатоманітнішим.

Окрім дитинця, князівська дружина могла перебувати і в інших частинах міста. Знатніші дружинники – бояри – нерідко влаштовували осібні садиби в межах міських посадів. Так, назва сучасного с. Гумнищів, на території якого розташований північний посад княжого міста, за аналогією з іншими містами можна вважати первісною садибою боярина-гуменника.

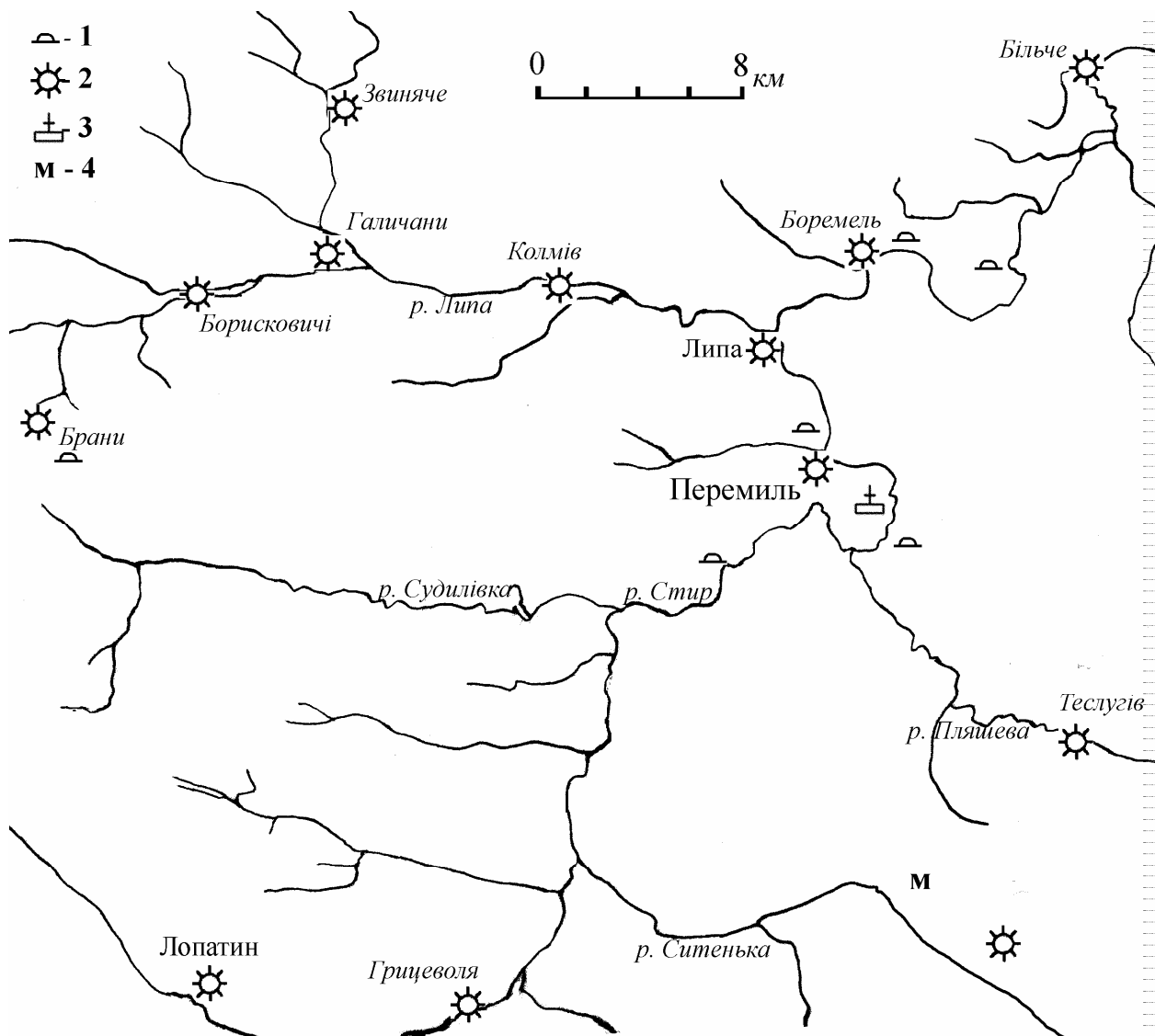

Рис. 8. Мережа укріплень Перемильської волості за даними робіт Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею та Інституту українознавства НАН України.
Умовні позначення: 1 – курганні могильники; 2 – городища; 3 – монастирище;
4 – орієнтовне місце знахідки меча X ст.

Значно доповнюють характеристику перемильського військового комплексу археологічні пам'ятки міської округи, з якої набиралося ополчення, за оборону якої замкова влада відповідала перед земельним центром. Серед пам'яток правобережжя Стиру, що накопичувались, зокрема, у

фондах музею “Козацькі могили”, особливе місце займає варязький меч Х ст. з клеймом “ULFBERHT” (рис. 7), виявлений учнем Хотинської школи Петром Кондратюком у 1960-х роках у лісі Хотинщина поблизу с. Барання [26, с. 56]. За іншими даними, меч знайдено дещо східніше, в басейні р. Ситеньки, притоки р. Стир поблизу с. Полуничне [31, с. 106]. За неперевіреними даними під час корчування дерев в ур. Дубина виявлено поховання дружинника Княжої доби [26, с. 56]. За пізнішими інтерпретаціями меч походить зовсім з іншого місця: із знищеного курганного могильника на правому високому березі р. Стир, прив’язаного до поселення Х ст. [15, с. 100; при цьому автор публікації про цей меч посилається на ту ж сторінку з довідника І. Свешнікова та Ю. Нікольченка, яка суперечить його локалізації]. Проте добрий стан збереження меча вказує швидше на його тривале перебування у вологому ґрунті заплави чи болота. З кінця ХІХ ст. тут на південний захід від Крупця та поблизу с. Барання [7, с. 72] відомі земляні укріплення, можливо, городище в ур. Градки. Там же, неподалік від с. Крупець, у кургані на схід від міста зібрані стріли “чисто татарського походження” [32, с. 1084].

Місто, розташоване за 60 км північніше від літописного Пліснеська, 58 км північно-східніше від Крем’янця, 40 км південніше від Лучеська та 35 км західніше від Муравиці сформувало свою округу (рис. 8). Межі Перемильської волості досліджувалися автором; встановлено належність до неї басейну р. Липи [43]. Важливий район волості знаходився на правобережжі р. Стир у басейні р. Пляшівки, де важливим центром тут було Теслугівське городище на острові посеред заплави [у ХVІ ст., на ньому зведено часто згадуваний у писемних джерелах дерев’яний шляхетський замок: 35, с. 52], досліджене у 1974 р. В.С. Терським. Вздовж р. Пляшівка правим берегом (з цього боку не було жодної притоки, яка могла б гальмувати рух караванів) мимо городищ у Жабокриках та Теслугові вів шлях з Крем’янця до мосту у Перемилі. Про належність басейну р. Пляшівки до давньої Перемильської волості вказують пізніші документи, що стосуються вже Перемильського повіту [1509 р.: 1, с. 327].

Щільне заселення ще з римської доби долини р. Стир вимагало значної кількості укріплень. Перші з них виникали протягом Х–ХІ ст. Згодом родючі землі у верхів’ях р. Стир стали ласим шматком для численної княжої дружини. Тому тут рано з’явилися князівські та боярські замки. Часто вони займали більш ранні общинні городища. Вже за 7 км від Перемиля, при впадінні р. Липи у р. Стир у центрі сучасного с. Липа збереглися рештки чотирикутного укріплення розміром 150x150 м, яке під час обстеження ВАЕ ЛІМ у 1987 р., було майже повністю зайняте під колгоспні ферми. Лише при північному куті збереглась невелика дерев’яна церква [6]. За Й. Вольфом [49, с. 201], звідси походять князі Липовецькі (de Lipowcze), які згодом отримали замок Буремль. Цей титул початково носили сини князя Михайла Курцевича. У привілеї короля Казимира від 1452 р., йому належали маєтності у Луцькому повіті – Сестрятин, Новосілки, Обзир, Буремль, а також Новосільці у повіті Перемильському.

Замок у Боремелі, від якого збереглося городище навколо неіснуючої церкви у сучасному селі, боронив підходи до стратегічного шляху з північного боку. Багато великих замків розташовувались на останцях у заплаві р. Липи. Чотирикутне городище у Колмові прийнято пов’язувати з володіннями володимирського боярина Кульмея. Це ім’я тюркського походження. До княжого домену, очевидно, належало сусіднє городище в Борисковичах. На південно-східні зв’язки (пізньоантичну або ранньовізантійську традиції) будівників цієї фортеці вказує її чітке геометричне планування, характерне для фортець візантійського типу та своєрідні цегляні блоки, виявлені у конструкціях валу [35, с. 48]. Найближче до Волині такі фортеці споруджували хозари у Подонні, проти східних слов’ян [8]. У цей самий період, в ХІ ст. було споруджене сусіднє городище у Звнячому [35, с. 50–51].

Ймовірно, саме тоді було зведено довгий загороджувальний вал [вперше описаний В.Б. Антоновичем: 7, с. 53], що перетнув центральне ядро Волинської землі по діагоналі від району боліт поблизу Ковеля повз Городині до району літописного Шеполя (городище у с. Усичі), далі на Боратин, Буяні, Несвіч. Як близько цей вал підходив до Перемиля і чи безпосередньо сполучався з його системою укріплень, невідомо. Особливістю загаданих валів є їх розташування на важливому

в середньовіччі шляху, що вів з Києва у Західну Європу. Тому Перемиль в системі цих укріплень відігравав одну з центральних ролей.

Зібрана на сьогодні інформація про фортифікації цього княжого центру та колекція предметів озброєння та спорядження вершника підтверджує тезу про важливе значення Перемиля як неприступної князівської фортеці на переправі через р. Стир.

1. АрЮЗР. – Ч. 8 – Т. 4. – К., 1907. – 451 с. 2. Літопис Руський за Іпатіївським списком (перекл. Л. Махновець). – К.: Вид-во “Дніпро”, 1989. – 591 с. 3. Ратич О.О. Звіт про археологічні дослідження з с. Перемиль Волинської області в 1963 р. // Ін-т українознавства НАН України. – Опис 5. – од. зб. 339. – 28 арк. 4. Ратич О.О. Звіт про археологічні дослідження в с. Перемиль Волинської області в 1964 р. // Ін-т українознавства НАН України. – Опис 5. – од. зб. 364. – 50 арк. 5. Терський В.С. Звіт про проведену роботу в с. Пересопниці Ровенської обл., в Радехівському р-ні Львівської обл. та в Горохівському р-ні Волинської обл. // Ін-т українознавства НАН України. – ф. 1, оп. 2, од. зб. 1078. – 34 с. 6. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Ровенської, Волинської та Львівської областей в 1987 році. – Львів, 1988 // ДАЛО. – Ф. 2591. – Оп. 1. – Спр. 698. – 39 с. 7. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – Т. I. – М., 1901. – С. 36–133. 8. Афанасьев Г. Е. Где же археологические свидетельства существования хазарского государства // Рос. археология. – 2001. – № 2. – С. 43–55. 9. Виноградська Л.І. Предмети озброєння та обладунків XIV–XV ст. з розкопок замків Побужжя // Вісн. Нац. ун-ту “Львів. політехніка” “Держава та армія”. – 2006. – № 571. – С. 74–84. 10. Голубева Л. А. Назначение железных игл с кольцами // Сов. археология. – 1971. – № 4. – С. 115. 11. Горин С. Невідомі волинські монастирі XVI – першої половини XVII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. 8. – С. 164–173. 12. Девятсотлетие православия на Волыни. – СПб., 1888. 13. Записки Русского археологического общества. – Т. VIII, нов. сер. – СПб., 1896. – С. 171. 14. Заяц Ю. А. Заславль в эпоху феодализма. – Минск: Наука і техніка, 1995. – 208 с. 15. Зоценко В.М. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради VIII–X ст.: Зб. наук. праць. – К.: “Корвін”, 2004. – С. 87–105. 16. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. // САИ. – 1966. – Вып. Е1–36. – 107 с. 17. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. – Л.: Наука, 1973. – САИ – Вып. Е1–36. – 140 с. 18. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Л.: Наука, 1976. – 104 с. 19. Крип’якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Наук. думка, 1999. – 219 с. 20. Кучера М. П. Древній Пліснеськ // Археологічні пам’ятки УРСР. – Т. 12. – К., 1962. – С. 3–56. 21. Кучера М. П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бугу // Археологія. – Т. 19. – К., 1965. – С. 207–210. 22. Кучінко М.М. Волинська земля (X – середина XIV ст.): археологія та історія. – Луцьк: Вежа, 2002. – 304 с. 23. Кучінко М.М., Охріменко Г.В., Терський С.В. Скарби минувшини: Метод. рек. на допомогу вчителям та слухачам курсів підвищ. кваліфікації. – Луцьк, 1992. – 19 с. 24. Лысенко П.Ф. Берестье. – Минск: Наука и техника, 1985. – 399 с. 25. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. // САИ. – Вып. Е1–36. – 1966. – 184 с. 26. Мельник Н.А. Хотин у житті Свєшнікових // Життєвий та творчий шлях І.К. Свєшнікова: Зб. тез наук. конф. – Рівне, 2005. – С. 53–57. 27. Мусин А.Е. Milites Christi Древней Руси. Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2005. – 368 с. 28. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 140. – Л., 1967. – 241 с. 29. Ратич О.О. Стародавній Перемиль: 34-та наук. конф. Львів. ун-ту, присв. підсумкам наук. досл. роботи на 1964 рік: Тези доп. – Львів, 1965. – С. 60–61. 30. Ратич А.А. Исследования городища в с. Перемыль на Волыни в 1964–1965 гг.: Материалы сессии, посвященной итогам археол. и этнограф. исследований 1964 г. в СССР. – Баку, 1965. – С. 140. 31. Свєшніков І.К., Нікольченко Ю.М. Довідник з археології України. Ровенська область. – К.: Наук. думка, 1982. – 114 с. 32. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2. – 1120 с. 33. Терський-Шеломенцев В.С. Перемыль // Археология

Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наук. думка, 1990. – С. 146–147. 34. Терський С.В. Городище Монастирище поблизу Грицеволі // Зоря комунізму. – м. Радехів, Львівська обл. – 1988. – 12 червня. 35. Терський С.В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 41–67. 36. Терський С.В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів: Ін-т українознав. НАН України, 2002. – 108 с. 37. Терський С.В. Садиба вельможі в околиному городі княжого Володимира // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. 244. Праці археологічної комісії. – Львів, 2002. – С. 645–662. 38. Терський С.В. Пересопниця: Краєзнавчий нарис. – Рівне: Азалія, 2003. – 160 с. 39. Терський С.В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості // Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2004. – № 502. – С. 18–24. 40. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2006. – 252 с. 41. Шеломенцев-Терський В.С. Исследования в зоне мелиорации на р. Стырь // Археол. откр. 1985 г. – М.: Наука, 1987. – С. 437–438. 42. Шеломенцев-Терський С.В. Древнерусский Перемель // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. Всесоюз. конф. – Суздаль, 1987. – М.: Наука, 1987. – С. 283. 43. Шеломенцев-Терський С.В. Перемельська волость XI–XIII ст. // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології): Тези доп. – Кам’янець-Подільський, 1987. – С. 53–54. 44. Sunkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – 265 s., XXXI tabl. 45. Die Slawen in Deutschland. – Berlin, 1970. – Abb. 113. 46. Kiersnowska Teresa. Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu. – Warszawa, 1986. – 244 s. 47. Peremil // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 4. – Warszawa, 1883. – S. 807. 48. Wachowski K. Chronologia i funkcja t. zv. szpil pierścieniowatych w swietle znalezisk na ostrowku w Opolu // Archeologia Polski. – T. 22. – 1977. – S. 446–454. 49. Wolff J. Kniazowie Litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895.

УДК 94(477)“09”+355.4

А.В. Білецький

Технологічний коледж державного вищого навчального закладу
“Національний лісотехнічний університет України”

ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА ХОРОБРОГО В ОЦІНЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

© Білецький А.В., 2007

Оцінюється діяльність князя Святослава Хороброго М.С. Грушевським. Головна проблема полягає в неоднозначності оцінок діяльності цього князя. Оцінювання будь-якого періоду діяльності коливається від критики до схвалення. Причина цієї неоднозначності полягає в тому, що відсутній оцінний ідеологічний мотив.

This article deals with the evaluation of the prince Sviatoslav the Brave’s activity made by M.S. Hrushevskuy. The main problem consists in the controversy of his evaluation. Thus, any period of the prince’s activity varies from criticism to approval. The reason of such controversy lies in the absence of ideological motives.

Історіографія, присвячена діяльності князя Святослава Ігоровича Хороброго, є доволі поширеною. Таким самим є діапазон оцінок діяльності цього князя. Він коливається від позитивних оцінок до повного несприйняття. Позитивно діяльність князя оцінюють Шекера І.М. [12, с. 43], Мавродін В.В. [13, с. 135], а також Сахаров А.М. Так, Сахаров А.М. оцінює князя Святослава не тільки як видатного військового діяча, а й як успішного дипломата, хоча визнає, що його військова